

ԽԱՂԻԿ ԲԱԴԻԿՅԱՆ

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԺԵՄԱՐԱՆԻ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

(Ծննդյան 130 և մահվան 65-ամյակի առթիվ)

*«Սողոմոն, նախախնամության ընծան եղա՝ Սուրբ
Էջմիածնին: Կոմիտաս Վարդապետ Սուրբ Էջմիածնի
ընծան հանդիսացա՝ հայ ժողովուրդին»:*

(Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս
Վազգեն Առաքինի կոմիտակից)

Հայ ժողովրդի ու մեր մշակույթի պատմության մեջ Կոմիտասն իր կայուն ու մշտական տեղն ունի իբրև ազգային երաժշտական արվեստի չգերազանցված գիտակ, բնատուր ու բազմաշնորհ երաժիշտ, մեծատաղանդ կոմպոզիտոր, խոհուն ու պրպտող գիտնական, հրաշալի հրապարակախոս ու ճարտասան, էությանմբ ու ծնունդով՝ մանկավարժ, տաղանդավոր բանահավաք ու ազգագրագետ, ման բանաստեղծ:

Ու Կոմիտասը եղավ հայ երգի առաքյալն ու այդ երգի հովիվը. շրջեց հայրենի գյուղերը, մտավ «մթնում կորած խրճիթները», տեսավ այդ խրճիթների անհրապույր սև պատերը, լսեց ու գրի առավ հազարամյա ու հազարավոր գոհարները: Կոմիտասի համճարը թափանցեց շինականի երգերի անհատում խորքերը, ընկալելով մրանց ոգին ու շունչը՝ առավել իմաստավորեց դրանք, զուեց ու մաքրեց, ոսկեզօծեց ու բյուրեղացրեց և «իբրև տաղ երկնարժան» մորից շինականին վերադարձրեց:

«Տաղ կանչող մեծ վարդապետը» (այդպես էին մրան կանչում շինականները) իր աստվածաշնորհ տաղանդով Ալազնագի ու Արարատի բարձունքների վրա, Լոռու սարերի ու Սիփանի ձյունապատ գագաթների վրա կյանք առած երգերը հավաքեց և, դաշնակելով, մրանց տվեց դասական երաժշտության վայելչություն:

ԾՆՈՒՆԴ ԵՎ ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հազար ութ հարյուր վաթսումին թվին
Հայոց այգիներն ի՞նչ պտուղ տվին...

Այդ մույն թվականի սեպտեմբերի 26-ին երգի ու երաժշտության մեծ սիրահար, գվարճախոս ու կատակարան, հետափոր Ամատողուի Քյոթաֆիա (Կուտիմա) գեղաշուք քաղաքի Ս. Թադեոս եկեղեցու երգիչ դասի ձայնեղ կոշկակար Գևորգ Սողոմոնյանի մորաստեղծ ընտանիքում ծնվեց անդրամիկ և միակ զավակը, որին երեք օր հետո մկրտեցին մույն եկեղեցում առաքելական ծեսով և անունը Սողոմոն կնքեցին: Կնքահայրը հորեղբայրն էր՝ մույն եկեղեցու երգիչ, դպիր Հարություն Սողոմոնյանը, իսկ մկրտող քահանան՝ Տեք Ղազարոսը:

Սողոմոնի մայրը՝ Գրեկազմ ու գեղեցիկ Թագուհին, հրաշալի ձայնով ու նագելի պարով, 17-ամյա գորգագործ էր. նա դեռ չէր հասցրել մանկան ճիշդ ու քաղցրությունը վայելել:

Բարեսիրտ ու որդեսեր Գևորգն իր որդու համար նաև մայրություն արեց, երեսույն հիմնական խնամքը մնաց հայրական տատի՝ անչափ բարի ու հոգատար Մարիամի վրա, որի մասին հետագայում Կոմիտասը գրում է. «Եղել է ինձ համար երկրորդ մայր, իմ ապագայի համար լուրջ հոգ տանող»:

Կոմիտասի նախնիները սերվել են Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի Գողթան գավառից, որի այգեգործ, երկրագործ, շերամապահ, արհեստագործ ու անասնապահ հայրերը, Մովսես Խորենացու վկայությամբ, եղել են նաև երգասեր ու երգաստեղծ: Հեթանոս պապերի այս շնորհքը ժառանգել են նաև Կոմիտասի ծնողները, Գրանցից էլ՝ իրենց որդին:

Երբ բոլորում է մանկան յոթ տարին, ուսման արժեքը բարձր գնահատող հայրը Սողոմոնին սովորելու է տալիս իրենց քաղաքի ազգային չորսդասյան վարժարանում:

Դպրոցը բարձր գնահատականներով ավարտած Սողոմոնը հորը դնում է հոգսերի տակ. ի՞նչ անել... իր մեծն կոշկակա՞ր դարձնել. տղան մեղք էր՝ սովորել էր ուզում: Իրենց քաղաքում ավելի բարձր վարժարան չկար, ինքն էլ միջոցներ չուներ, որ որդուն Պոլիս ուղարկեր: Հայրը ընտրում է աներոջ գյուղի՝ Բուրսայի տարբերակը, որը և՛ մոտ էր, և՛ տղան ապրելու տեղ կունենար: Եվ հայր ու որդի ուղևորվում են այդ փոքրիկ, կիսով չափ հայաբնակ քաղաք: Հայրը տղային թողնում է աներոջ տանը և խոստանում հաճախակի այցի գալ. ի՞նչ իմանար խեղճ հայրը, որ խոստումը չպետք է կարողանար կատարել:

Դժվար օրեր են սկսվում որբուկի համար. նա սկսում է թափառել տնից տուն, թաղից թաղ, շփի է փչում, երգում, պարում՝ իր հիվանդ հորաքրոջ համար մի կտոր հաց վաստակելու համար: Քաղցած ու արտասպախառն մանչուկին՝ «փողոցների թափառական փոքրիկ երգչին» (այդպես էին Գրան կոչում Քյոթաֆիայի շատ բնակիչներ), հաճախ էին տեսնում հարուստների պատերի տակ կույ ձկան, քաղցը արգեցնելու համար ունևորների՝ շների, կատուների ու հավերի համար դուրս թափած ուտելիքների մնացորդները քուշուշ անելիս: Քիչ չի պատահել, որ ծանոթները Գրան գտել են խանութների դռների ու լվացքատների մի քիչ տաքուկ սալհատակների վրա քնած. արթնացրել ու տուն են ուղարկել:

Ու Սողոմոնի ճակատագիրը պիտի մնար այսպես անորոշ, ապրած օրերը՝ տխուր ու թափառ, եթե երջանիկ պատահականությունը չիմաստավորեր Գրա հետագա կյանքը:

ՈՒ ՃԵՄԱՐԱՆ՝ ՄՏՔԻ ԿԱԺԱՌ

Գևորգ Դ մեծագործ Կաթողիկոսը 1874-ին իր հիմնած Հոգևոր ճեմարանում սովորելու համար հատուկ կոնդակով Թուրքիայի և Պարսկաստանի հայաբնակ տարածքներից որք ու կարիքավոր 30 ձայնեղ տղաներ է պահանջում: Բախտը ժպտում է մահ Ս. Թադևոս եկեղեցու 20 տղաներից ամենաքաղցր ու հնչեղ ձայն ունեցող Սողոմոնին:

Գևորգ Դ Կաթողիկոսի առաջ կանգնած է տասերկուամյա զումատ պատանին՝ ծղոտի պես բարալիկ, թռչունի պես երկչոտ՝ տաճկական կարմիր հալավով, պոչավոր մաշված սուլերով: Վեհափառի հարցերին մանչուկը չպատասխանեց՝ հայերեն չգիտեր: Ու Կաթողիկոսի՝ տաճկերեն սոված այն հարցին, թե որ հայերեն չգիտե, էլ ո՞ր է եկել, մա, զգալով վեհի բարի հայացքը, մի կերպ պատասխանում է.

- Զգիտեմ, դրա համար էլ իմ թերել եմ, որ հայերեն սովորեմ:

Տղայի տրամաբանված պատասխանը դուր է գալիս Կաթողիկոսին, ու մրա այն հարցին, թե տղան երգել գիտե՞.

Եվ տղան սկսեց... թուրքերեն երգել...

Բառերը եղուկ... Ձայնը՝ զուլալ...

Իսկ երբ թուրքերեն երգին հաջորդում է «Լույս զվարթը» և ևս երկու շարական, ու երբ վեհարանը լցվեց մանկական զրնգուն ձայնի մաքուր ու ջինջ դալալներով, վեհափառի աչքերից արցունքներ գլորվեցին, և մա կարգադրեց տղային ճեմարան ընդունել՝ իբրև եզակի մի բացառություն:

Տարբեր երկրներից ու գավառներից ճեմարանում սովորելու եկած տղաներն իրենց հետ բերում էին ճակատագրի բերումով աշխարհով մեկ ցիրուցան եղած հայերի ավանդույթներն ու սովորությունները, երգերն ու պարերը, իրենց պապեմական ֆոլկլորը: Նա խնդրում էր ընկերներից իրենց իմացած երգերն ու պարեղանակները, մահ ֆոլկլորը գրի առնել ու համաձայն իրեն: Ամսանը արձակուրդ գնացող իր դասընկերներին պարտադրում էր վերադառնալ տեղական երգերը գրի առած: Մ. Արեղյանի պատմելով, մրա հավաքած և սեփական ձեռքերով գրի առած երգերի ու պարեղանակների տարբերակների թիվը անցել էր 25 հազարից: Այդ տարիներին էր, որ Սողոմոնը «Լո-լո-լո» մեղեդու և Մ. Արեղյանի գրած տեքստով ստեղծում է հրաշալի «Միփանա քաջեր» երգը, որը դառնում է ճեմարանի ուսանողության քայլերգը, տարածվում մահ Օուշիում և անցնում Եվրոպա:

1890 թ. հունիսին Սողոմոնը ձեռնադրվում է սարկավագ:

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐՆ ՈՒ ԲՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԾԵՐԸ

Կոմիտաս վարդապետի անձնական մկարագրի ու բնավորության գծերի մասին պատմել ու հուշեր են գրել իր ուսանողական ու աշխատանքային ընկերներից շա-

1894 թ. սեպտեմբերի 11-ին ավագ սարկավագ Սողոմոն Սողոմոնյանը ձեռնադրվում է արեղա և անվանակոչվում 7-րդ դարի Աշտուկի կաթողիկոսի՝ անվանի զիտնակաճի, երգահանի ու հրաշալի երգիչ ԿՈՄԻՏԱՍԻ անունով:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ

1895 թ. փետրվարի 26-ին Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի հատուկ հրամանով Ս. Աստվածածին եկեղեցում Կոմիտասին շնորհվում է վարդապետական աստիճան և զավագան:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՅՑԸ ԹԻՖԼԻՍ

Ամբողջ էությամբ, հոգով ու սրտով և բնության նախախնամությամբ երաժիշտ ծնված Կոմիտասը չէր կարող բավարարվել Էջմիածնում ստացած երաժշտական գիտելիքներով. նա ձգտում էր հասնել երաժշտական արվեստի բարձունքներին: Այդ նպատակով նա խորհրդակցում է իր սիրելի վեհափառի հետ: Վեհը խրախուսում է նրա ձգտումները և խորհուրդ տալիս նախ մեկնել Թիֆլիս, մի որոշ ժամանակ սովորել Պետերբուրգի կոնսերվատորիան ավարտած Մակար Եկմալյանի մոտ, մինչև ինքը կրանակցի ազգային մեծ բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանցի հետ՝ Բեռլինում սովորելու նյութական միջոցներ ստանալու համար:

Եվ 1895 թ. հոկտեմբերին, երաժշտական կրթության մեջ խորանալու նպատակով, Կոմիտասը մեկնում է Թիֆլիս: Յոթ ամիս նա աշակերտում է Եկմալյանին՝ ըմբռնվելով նրա բոլոր գիտելիքները: Եկմալյանը զարմանում է իր սանի արտասովոր ընդունակությունների և երաժշտական խորիմացության վրա: Ուսուցիչը համոզվում է, որ իր սանին այլևս տալու բան չունի, որ Կոմիտասի նման երաժշտին պետք է դասավանդեն ավելի մեծ ու հմուտ երաժիշտներ, որ նրա տեղը միայն Բեռլինն է՝ իր նշանավոր կոնսերվատորիայով ու հռչակավոր երաժիշտներով:

Վերադառնալով Էջմիածին, խրիմյան Հայրիկից տեղեկանում է, որ ազգային մեծ բարերար Մանթաշյանցը համաձայնել է իր միջոցներով Կոմիտաս վարդապետին երեք տարով Բեռլին ուղարկել՝ երաժշտական բարձրագույն կրթություն ստանալու:

ԲԵՐԼԻՆ. 1896. ՀՈՒՆԻՍ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

Իր հանձնարարականներով 27-ամյա Կոմիտասը ներկայանում է Արքայական կոնսերվատորիայի ռեկտոր, աշխարհահռչակ ջութակահար ու կոմպոզիտոր Յոզեֆ Ռոպսխիմին: Անվանի երաժիշտը գերմանացու սառնությամբ քննում է պայծառ աչքերով իրեն նայող և պատասխաններով հավատ ներշնչող, ձայնային արտակարգ հնարավորություններ, նրբանուր լսողություն և երաժշտական փայլուն ընդունակություններ ունեցող ասիացի երիտասարդին և նրան գրանցում կոնսերվատորիայի առաջին կուրսեցիների ցուցակում՝ վեց տարվա ուսումնառությամբ: Քանի որ Կոմիտասը միայն երեք տարվա ուսման վարձի և Բեռլինում ապրելու ծախսերի հնարավորությամբ էր եկել, ռեկտորը նրան խորհուրդ է տալիս խորացված ծրագրով ուսանել և միաժամանակ սովորել հայտնի երաժիշտ-մանկավարժ պրոֆեսոր Ռիխարդ Օմիդտի մասնավոր երաժշտանոցում՝ համատեղ սովորելով նաև եկեղեցական երաժշտության ճեմարանում իբրև ազատ ունկնդիր:

«Ուսուցիչս փորձեց ձայնս և որոշեց, որ ես բարիտոն եմ, որ ամբողջովին ամփոփում է բարձր տենորի ու ստորին բարիտոնի ամբողջ տարածությունը», - գրում է Կոմիտասը ճեմարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանյանին: Միաժամանակ Օմիդտը հայտնում է, որ «Կոմիտասի ձայնի մեջ ձուլված է համագումարը թե՛ տենորի ճկունության և թե՛ բարիտոնի փափկության»:

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԴԵԲՅՈՒՏՆ ՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

1899 թ. մայիսի 10-ին, երեկոյան ժամը 8-ին կայացած Միջազգային երաժշտության ընկերության երկրորդ միստում, որին մասնակցում էին աշխարհահռչակ երաժիշտներ, «Հայոց եկեղեցական և աշխարհիկ երաժշտությունը» թեմայով զեկուցում է կարդում մահ ընկերության անդամ Կոմիտաս վարդապետը: Բեռլինյան երեք բեղում տարիների հախտում ու բովոնդակալից կյանքը, երաժշտության տեսության ու կատարողական արվեստի մեջ խորացած, գերմաներենին հմտորեն տիրապետող և հոնտորական արվեստի անուրանալի ձիրք ունեցող երեսնամյա փորձված երաժիշտի ու բանախոսի համար դժվար չէր Գիտաժողովի հարյուրավոր երաժիշտներով համոզել և իր զեկուցման մյուսը քառաձայն երգչախմբի հմուտ կատարումներով ապացուցել, որ հայն ունի իր սեփական երաժշտությունը, որ մրա ունեցածը աստրաբյուզանդական կամ հնդկապարսկական խառնուրդ չէ, ինչպես կարծում էին օտար (և ոչ միայն օտար) երաժիշտներն ու հոգևորականները: Կոմիտասի զեկուցումը հաճախ ընդմիջվում էր կատարվող երգերով. ըստ որում կատարվում են մահ քրդական, պարսկական և տաճկական երգեր, որոնցով Կոմիտասը ցույց է տալիս դրանց և հայկական երգերի միջև եղած տարբերությունները: Այս զեկուցում-համերգով Կոմիտասն ընդգծեց հատկապես այն միտքը, թե «հայկական երաժշտությունն այնքան ինքնուրույն ու հարազատ է իր ժողովրդին, որչափ մրա՝ դարերի խորքից եկած լեզուն ու գրականությունը, որովհետև յուրաքանչյուր ազգի երաժշտությունն սովյալ ազգի հնչյունական ելևէջներից է սնվում»:

Դասախոսություն-համերգին մերկա եղած Բեռլինի Օպերային թատրոնի տնօրենը, հիացած Կոմիտասի ձայնով, մրան առաջարկում է մեծ հոնորարով աշխատել իր Օպերային թատրոնում որպես մեմակատար: Բայց հայրենասեր երաժիշտը շնորհակալություն է հայտնում հրավերից համար և ասում, որ ինքը պարտք ունի կատարելու իր ժողովրդի հանդեպ, պետք է վերադառնա Հոգևոր ճեմարան և իր մամ երաժիշտներ պատրաստի: Այս մասին Կոմիտասը պատմել է իր մտերիմ ընկեր Հրաչյա Աճառյանին:

Այս մույն դասախոսություն-համերգներն ունկնդիրների խնդրանքով կրկնվում է հունիսի 24-ին Բեռլինի Ծարվենհայի երաժշտանոցի դահլիճում:

Այս երկու դասախոսություն-համերգների վերաբերյալ ժամանակի գերմանական ու ֆրանսիական մամուլը բազմաթիվ դրվատական ու հիացական հոդվածներ է տպագրում՝ այն համարելով տոնախմբություն, որի մամը մինչ այդ չէր եղել ոչ Բեռլինում և ոչ էլ Փարիզում:

1899 թ. օգոստոսի 20-ին Կոմիտասը «Բրդական երաժշտությունը» դիպլոմային աշխատանքի պաշտպանությամբ ավարտում է համալսարանը և մույն օրը ստանում Ռիխարդ Շմիդտի մասնավոր կոնսերվատորիան ավարտելու վկայական:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ, ՀԱՅՐԵՆԻՔ

1899-ի սեպտեմբերին Կոմիտասն իր հայրենիքում էր: Նա Բեռլինից դաշնամուր էր բերել խրիմյանի եղորո թոռնիկների համար:

Ճեմարանում Կոմիտասը ձեռնամուխ է լինում մեծ կտավի ստեղծագործությունների: Նա Հ. Պարոնյանի «Մեծապատիվ մուրացկանների» համար երաժշտություն է գրում և Հրաչյա Աճառյանի հետ գործը ընմադրում ճեմարանի ուսանողների միջոցով: Մ. Արեղյանը խոստացել էր «Սասնա ծռերի» համար լեբրետո գրել, Կոմիտասը սկսել էր աշխատել երաժշտության վրա. միաժամանակ ուղիտատիվներ (ասերգեր) էր գրում «Կարմիր Վարդան» օպերայի համար, բայց ավելի եռանդուն աշխատում էր «Անուշ» օպերայի վրա: Այդ նպատակով էլ նա մեկնում է Թիֆլիս՝ Թումանյանի հետ խորհրդակցելու:

Նա ճեմարանում իր սաներով հատվածներ է կատարում Վերդիի «Աիդա» և Գունյի «Ֆաուստ» օպերաներից: Համերգը կրկնվում է երևանում:

ԲԵՌԼԻՆՈՎ՝ ՓԱՐԻՋ

1901 թ. հունիսին Կոմիտասը Բեռլինով մեկնում է Փարիզ: Սա նրա առաջին այցն էր Փարիզ: Փարիզը ստոնասիրտ ու մարդու նկատմամբ անտարբեր Բեռլինը չէ. այստեղ կյանքը եռում է ցերեկ թե գիշեր, մարդիկ ավելի շերտ են, եռանդուն: Պիետ Օրփին իր բարեկամին ծանոթացնում է իմպրեսիոնիզմի հայտնի ներկայացուցիչներ Կլոդ Դեբյուսիի, Մորիս Ռավելի, Սեն-Սանսի, ինչպես նաև նույն ուղղությանը պատկանող գեղանկարիչներ Մանեի, Մոնեի, Պիսարոյի և շատ ուրիշների հետ: Այստեղ մեկուկես ամսվա ընթացքում Մարգարիտ Բաբայանն ու Արշակ Չոպանյանն իրենց սիրելի ընկերոջն ու բարեկամին մոտիկից ծանոթացնում են Եվրոպայի այս շքեղ քաղաքի մշակութային կյանքին ու մշակույթի անվանի գործիչների հետ:

ՈՐՏԵՂ ԵՐԳ, ԱՅՆՏԵՂ ԿՈՄԻՏԱՍԸ

Էջմիածնում աշխատելու հինգ տարիների ընթացքում Կոմիտասը լինում է Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում ու գյուղերում, հատկապես եկեղեցական տոներից նա լինում է տարբեր եկեղեցիների բակերում, թաքնվում ծառերի ետևում կամ բարձրանում կտուրները և գաղտնի ձայնագրում ուխտավորների երգերն ու պարեղանակները: Հայ շինականն այնքան էր ընտելացել իր սիրելի խաղ կանչող վարդապետի ներկայությանը, որ չէր քաշվում նրանից և ազատ ու անկաշկանդ կատարում էր նրա խնդրանքը՝ երգել, պարել, զրույցներ ու ավանդություններ պատմել, որպեսզի ինքն այդ բոլորը գրի առներ:

Կոմիտասի երգացանկը մեծապես հարստացրին Հափճը, Ապարանն ու Գյումրին:

ԵՐԳԱՀԱՆԴԵՍ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

1905 թ. ապրիլի 1-ին Թիֆլիսի Արտիստական ընկերության դահլիճը լեի-լեցում էր ոչ միայն տեղի, այլև Ռուսաստանից ու Եվրոպայից Թիֆլիս եկած մտավորականներով: Եկել էին դեռ երկու ամիս առաջ հայտարարված Կոմիտասի՝ 60 հոգանոց երգչախմբի համերգը լսելու: Այն ցնցող տպավորություն է թողնում ունկնդիրների վրա: Համերգը կրկնվում է ապրիլի 3-ին: Համերգից հետո Կոմիտասն ու իր սիրելի մեներգիչ Վահան Տեր-Առաքելյանը հյուրընկալվում են Թումանյանի բազմամյա ընտանիքում: «Մեր «Վերնատունը» շատ հյուրեր է ընդունել ու ճանապարհել, բայց Կոմիտասը ոչ թե մեր հյուրն է, այլ մեր աչքի լույսը. այսօր մա մեզ հրայրք պարզեցեք», - ասում է Հ. Թումանյանը:

Հաջորդ օրը Կոմիտասը հայկական երաժշտության մասին Հոլանդյան վարժարանի դահլիճում դասախոսություն է կարդում, որը զուգակցվում է համերգով:

ՈՒ ԽԵՆԹԱՑԱԾ ԾԱՓ ՏՎԵՑ ՓԱՐԻԶԸ

Կոմիտասը վաղուց էր հրավեր ստացել մասնակցելու փարիզյան Հայկական երգի նվագահանդեսին, որը կազմակերպել էր Արշակ Չոպանյանը: 1906 թ. Կոմիտասն իր երգերը տպագրել տալու համար մեկնում է Բեռլին, այստեղից էլ՝ Փարիզ: Այստեղ մա Ա. Չոպանյանի և Մ. Բաբայանի միջոցով հայ և օտարազգի ուսանողներից քառաձայն մի հրաշալի երգչախումբ է պատրաստում, որին մասնակցում էին մաև օպերային երգիչներ, կոմպոզիտորիայի ուսանողներ և մեներգիչներ Արմենակ Ծախմուրադյանը, Մուրումյանը և Մ. Բաբայանը: Վերջինս մույնպես հրաշալի երգիչ էր:

1906 թ. դեկտեմբերի 1-ին Սալ Դե զԱգրիկյուլտյուրի մեծ սրահում Կոմիտասը փառահեղ շքեղության մի համերգ է տալիս: «Ամբողջ հասարակությունը կարծես պապանձվել էր, տպավորությունը անպատմելի էր ...», - գրում է Մ. Բաբայանը:

Համերգի վերջում Կլոդ Դեբյուսին մոտենում է Կոմիտասին, ծնկի գալիս ու ասում.

- Հայր Կոմիտաս, խոնարհում եմ գլուխս Ձեր երաժշտական հանճարի առաջ:

Ապա դառնալով դահլիճում շունչները պահած ունկնդիրներին՝ անվերապահորեն հայտարարում է.

- Եթե Կոմիտասը գրեր միայն «Ամտունին», այդ էլ բավական էր, որ մա համարվեր աշխարհի մեծ երաժիշտներից մեկը:

ՀԱՄԵՐԳԱՀԱՆԴԵՍՆԵՐ ԾՎԵՑՑԱՐԻԱՑՈՒՄ

Փարիզում ունեցած արտակարգ հաջողություններից հետո Կոմիտասը մեծ պատրաստակամությամբ է արձագանքում Փարիզից դուրս հայկական համայնքների խնդրանքին և մույն թվականի մայիսի կեսերից մինչև հուլիսի կեսերը համերգ-դասախոսություններով հանդես է գալիս Ժնևում, Ցյուրիխում, Բեռնում, Լոզա-

տարագ մատուցում, համերգներ տալիս և մորանոր երգերով հարստացած՝ ոտք դնում Պոլիս:

ՊՈԼԻՍ

Այս խայտաբղետ քաղաքում վաղուց ի վեր բնակվում էին հարյուր հազարից ավելի հայեր, որտեղ կային 28 հայկական դպրոցներ և 32 եկեղեցիներ: Կոմիտասն էլ ցանկանում էր կոմսերվատորիա հիմնել: Այդ նպատակով նա հայկական դպրոցներից հավաքագրում է 300 ձայնեղ երկսեռ աշակերտներ և կազմում մի հզոր երգչախումբ՝ «Գուսան» անունով: Եվ հմուտ մանկավարժ ու մեծ երաժիշտ վարդապետի քրտնաջան աշխատանքը տալիս է իր արդյունքը. կարճ ժամանակից հետո Պոլիսի հայաբնակ թաղերում թևածում է հայ քաղցրահնչուն երգը:

ԿՈՄԻՏԱՍԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ

1911-ի ապրիլի 10-ին Կոմիտաս Հայր Սուրբը Ս. Զատկին՝ Քրիստոսի Հարության տոնի առթիվ Կահիրեի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու պատարագիչն էր: Մայր Հայրենիքից այդքան հեռու ապրող հայերին Կոմիտասը փառավորում է իր երգերով: Այնտեղից նա մեկնում է Ալեքսանդրիա, որտեղ 190 հոգանոց երկսեռ քառաձայն երգչախումբ կազմում ու Եգիպտոսի հայերին ցույց տալիս, որ եթե բուրգերը կանգնած են տեղում, և մարդիկ են մրանց այցի գալիս, ապա հայ երգն ինքն է այցի գնում՝ որտեղ հայ կա՝ աշխարհին ցույց տալով իր հմայքը: Արաբական մամուլը չլսված ու չգրված խոսքեր գրեց հայ երգի ու մրա անմամն կատարողի մասին. «Հանձին Կոմիտասի ողջունում ենք այն մեծ առաքյալին, որով կարող է հպարտանալ ոչ միայն հայ ժողովուրդը, այլև ողջ Արևելքը», - գրում է «Էլ Վաթան» արաբական թերթը:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՊՈԼԻՍ

Պոլսում Կոմիտասն ազգօգուտ գործեր շատ էր անում, բայց Պոլիսը հայրենիք չէր, այն խորթ ու օտար էր Հայր Սուրբի համար. մրան կանչում էր մայր հողը, իր ժողովուրդը, իր Սոնա յարն ու Ծիրանի ծառը, իր Մայր Տաճարն ու Մասիս սարը, մանավանդ որ խազերի լրիվ վերծանման համար դեռ գործ ունեւր անելու Մատենադարանում ու դեռ երգեր ունեւր ձայնագրելու և, վերջապես, շատ էր կարոտել իր սաներին ու ընկերներին:

Եվ հետո, վերջին հաշվով, Պոլիսը Կոմիտաս վարդապետի համար ի՞նչ...

Դաճիճի չորս կողմերից սպիտակ աղավաղներ են բաց թողնվում: Բեմը զարդարվում է անհամար ծաղիկներով: Կոմիտասին գրկելու, համբերելու հերթը չէր վերջանում:

ՓԱՐԻԶԸ ԶՈՒԱՑՐԵՑ ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ, ԿՈՄԻՏԱՍՆ ԻՐ ԵՐԳՈՎ ՆՎԱԺԵՑ ՓԱՐԻԶԸ

1914 թ. հունիս: Նորից Միջազգային երաժշտական ընկերության հերթական համագումար: Համագումարին մասնակցում են բոլոր քաղաքակիրթ երկրներից ավելի քան 400 մասնակիցներ: Մերձավոր Արևելքի երկրներից հրավիրված էր միայն Կոմիտասը՝ իր երկու դասախոսություններով: Կոմիտասի երկու զեկուցումներն էլ լավեցին շատ մեծ հետաքրքրությամբ:

Իր այս հրաշալի դասախոսությունների ու ելեղեցում տված համերգի համար Կոմիտասին շնորհվում է Առաջին կարգի մրցանակ: Նորից հողվածներ, գովասանքներ, մորամոր հրավերներ... Բայց վարդապետը տուն էր շտապում:

ԴԱՌԸ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Եղեռնից մեկ ամիս առաջ «Թյուրք-Օջախի» մեջ երիտթուրքերը մի շքեղ հանդես էին կազմակերպել, որտեղ հրավիրված էր մահ Կոմիտասը՝ փոքրիկ երգչախմբով: Նշանավոր պաշտոնյա Համտուլլահ Սուպեհի բեյը բեմ է հրավիրում Կոմիտասին: Ներկայացնելով մրամ՝ բազմահազար թուրքերի առաջ ասում է.

«...Եվ հետո, ճշմարտությունը, որքան ալ դառը ըլլա ան, պետք է խոստովանի, որ հայ ազգը դարեր ի վեր մեր մշակութային կյանքին մեջ իր հառաջապահի մասնավոր տեղը ունեցած է. Թուրքիոյ որ կողմն ալ երթաք, Անատոլիոյ որ անկյունն ալ ըլլաք, հայ միտքը, հայ ստեղծագործ ձեռքը «հոս են» կըսեն: Օրինա՞կ կուզեք. Պոլսոյ տոլթանական պալատները մեյ մեկ զլոյսգործոցներ են, հայ ճարտարապետության զեղեցիկ նմուշներ են: Դեպի երկինք բարձրացող միմարերներ, ուր ամեն օր մուհեզզինը Ալլա արքայեր կպոռա, շատերը հայ ստեղծագործ ձեռքերու մեյ մեկ կոթողներ են: Զեր սիրելիներու տապանաքարերը, որոնք այնքան մրրություն ունեն, մորեն հայ վարպետներու գործեր են: Վանի ճշմանավոր գեղաճաշակ արծաթյա տուփերը, որ օտարականներու անգամ հիացում կազդեն՝ հայ ոսկերչության արտադրություններն են:

Բժշկական համալսարանի հիմնադիրները և գիտական գիրքերու առաջին հեղինակները մորեն հայեր եղած են... թուրք թատրոնը իր գոյությունը հայերուն պարտի...

Այսօր ալ Եվրոպաները հաղթած տաղանդավոր Կոմիտաս-երաժշտագետը ամեն ջանք թափում է Պոլսին մեջ առաջին կոնսերվատորիան հիմնել... Փառք ու պատիվ Կոմիտաս վարդապետին: Ահա այսպես ուշիմ ու ընդունակ ազգի մը հետ միասին կապրինք, որ մինչև հիմա ալ ամեն ազգի մեջ տիրապետող է»:

ԳԱՐՈՒՆ Ա, ՋՈՒՆ Ա ԱՐԵՒ

Եվ բոլորովին էլ զարմանալի չէ, որ հայ ազգին այդպես գնահատող ու նրա քանքարը այդպես արժևորող երկերեսամի ու ստոր ազգն ուղիղ մեկ ամիս հետո նախնիքի ու եղերն է կազմակերպում մի շինարար ու իմաստուն ազգի նկատմամբ:

...Եվ 1915 թ. ապրիլի 24-ի սև ու ողբերգական գիշերը մեկ ու կես միլիոն հայերի համար չունեցավ լուսարագ:

Գիշերվա ուշ ժամ էր, Կոմիտասն աշխատում էր մոմի լույսի տակ: Ներսե Են խուժում երկու ուստիկան, տակնուվրա անում սենյակը, պատահոտորում ու հատակին շարտում սուրբ մատուցաները և տանում Կոմիտասին (բարեբախտաբար Թերլեմեզյանը Վան էր գնացել):

...Կենտրոնական բանտի բակում կոմիտասը հանդիպեց իր ընկերներին ու բարեկամներին:

217 մտավորականների ու հազարավոր հայ աքսորյալների մեջ էր նաև Կոմիտաս վարդապետը:

Իսկ այդ ճանապարհը վախճան չունե՞ր... Նրանց բշտում էին երկու տարբեր ուղղություններով՝ դեպի Այաշի ու Չանղորի աքսորավայրերը: Անվերջանալի օրերով ու գիշերներով բշտում էին սովահար ու տանջալիկ անմեղ ժողովրդին. բշտում էին խզակոթերի հարվածների ու բարկ արևի տակ: Ու... ձգվում է հոգնատանջ քարավանը...

Գիշերային հոգնաբեկ ոտնաձայները խլացնում էր միայն Կոմիտասի լալագին ու դառնաշունչ «Տէր, ողորմես»-ն.

Ամենասուրբ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ, տուր աշխարհիս խաղաղություն...

Հրացանների խզակոթերը լոնցնում են վարդապետին: Էլ ի՞նչ Տեր, ի՞նչ Ողորմյա:

...Ու խենթացավ վարդապետը... խենթացավ՝ տեսնելով թուրք ենիչերիների ահազարհուր, զազանաբարո գործողություններն անմեղ ժողովրդի նկատմամբ... Ու այդպես, հոգեկան հավասարակշռությունը կորցրած «ապրեց» 20 տարի:

1916-ի գարնանը Կոմիտասին տեղավորեցին Պոլսի Օիշլի հոգեբուժարանում: Բայց նրան լուրջ, մասնագիտական բուժում էր անհրաժեշտ: Հայ մտավորականները «Օգնենք Կոմիտասին» հանձնախումբ կազմակերպեցին, դրան հավաքեցին, և Կոմիտասը տեղափոխվեց Փարիզ: Դեռ 1919-ի մարտի 19-ին էր. «Գուսանի» կենդանի մնացած անդամներն արտասովախոն աչքերով ճանապարհ էին դնում իրենց ուսուցչին:

Եվ Կոմիտասը վերջին անգամ եղավ Փարիզում, բայց այս անգամ՝ «ոչ թե Եվրոպայեն փառք քաղելու, այլ իր ցավին համար դարման մուրալու», - գրում է Հ. Սիրունին:

Ա. Չոպանյանի օգնությամբ Կոմիտասին տեղավորում են Վիլ-Եվրայի հոգեբուժարանում: 1922-ին տեղափոխում են Վիլ-Ժուիֆ հոգեբուժարան, որտեղ էլ

1935-ի հոկտեմբերի 21-ին, ժամը 6-ին, կնքում է իր մահկանացուն՝ իր սիրասուն ազգից, Մասիսներից ու Արագածից կարոտով:

Կոմիտասն ապրեց 66 տարի, որից 20-ը՝ աշխարհից ու մարդկանցից դառնացած: Թեև հիվանդանոցներում մրան այցելում էին իր բարեկամներն ու սաները, բայց մա շատ հաճախ չէր խոսում և գերադասում էր մեռակությունը:

Հոկտեմբերի 27-ին ժամ Գուժոնի հայկական եկեղեցու բակում կատարվում է թաղման շքեղ արարողություն, որից հետո մրա ապակեպատ, զմուսված դագաղն իջեցվում է եկեղեցու նկուղ՝ հարմար առիթով Հայաստան տեղափոխելու:

1936-ի մայիսին Ֆրանսիայից մերգաղթող հայերի հետ հավերժական ճամփորդը վերադարձավ իր հավերժական ու վերջին հանգրվան:

Կոմիտասի դագաղը ուսերից վեր դեպի Պամթեռն էին տանում Իսահակյանն ու Զարենգը, Աբելյանն ու Թերլեմեզյանը, կառավարությունն ու ժողովուրդը:

Խոնարհվեց հայ երգի հսկա կաղնին՝ խորհրդանշելով իր ժողովրդի դառը ճակատագիրը և անմահացնելով այդ ժողովրդի՝ դարերից եկած ու դեպի դարերը գնացող անմահ գանձերը: Նա իր ժողովրդի հետ է հավիտյան հավիտենից. քանի կա հայ ժողովուրդը, կապրեն ման մրա երգն ու Կոմիտասը, որովհետև մրա երգը հնչում է հավերժ՝ որպես ԱՆԼՌԵԼԻ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ:

